

**ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ імені Г.С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛЕННЯ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА**

БОЙКО БОГДАН ЄВГЕНОВИЧ

УДК 27(477.82) «17/19»

**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЖИТТІ
ХРИСТИЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ НА ВОЛИНІ
ПЕРІОДУ ЇЇ ПЕРЕБУВАННЯ У СКЛАДІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1793–1917 рр.)**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі історії релігії та практичного релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України

Науковий керівник: доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник
Відділення релігієзнавства Інституту філософії
ім. Г.С. Сковороди НАН України
Шевченко Віталій Володимирович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Жилюк Сергій Іванович,
Національний університет
«Острозька Академія»,
завідувач кафедри релігієзнавства

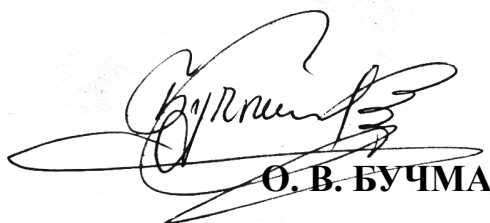
кандидат історичних наук, доцент
Бистрицька Елла Володимирівна,
Тернопільський національний
педагогічний університет ім. В. Гнатюка
доцент кафедри стародавньої і
середньовічної історії

Захист відбудеться “25” вересня 2009 року о 14-й годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 26.161.03 в Інституті філософії імені
Г.С. Сковороди НАН України (01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту філософії імені
Г.С. Сковороди НАН України (01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

Автореферат розісланий “21” серпня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
філософських наук, доцент

О. В. БУЧМА

кандидат

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Інтенсивний розвиток церковно-релігійної сфери життя, що став можливим після проголошення Україною державної незалежності, засвідчив не тільки її поступ шляхом демократизації, але й викликав цілу низку проблем найрізноманітнішого характеру. Деякі з них вже набули хронічних ознак і слугують реальним або потенційно можливим дестабілізуючим фактором. Зокрема, залишається невирішеним питання єдності Українського Православ'я, що спричинене протистоянням між Українською Православною Церквою Московського Патріархату та Українською Православною Церквою Київського Патріархату. Викликає певні занепокоєння і поступове розширення католицького впливу за рахунок навернення традиційного православного населення, що нерідко дає привід для звинувачень в проведенні окремими речниками Римо-Католицької Церкви політики прозелітизму в Україні. Має місце також подальше зміцнення позицій протестантизму та поява в середовищі нових суспільно-активних течій, діяльність яких викликає занепокоєння серед частини української громадськості. А це означає, що вирішення означених проблем має очевидний прикладний вимір з огляду на необхідність консолідації українського суспільства, досягнення міжконфесійного миру та громадянського спокою, утвердження міжнародних правових стандартів у сфері свободи совісті та релігійних прав людини.

У такому сенсі звернення до історичного досвіду міжконфесійних та державно-церковних відносин на теренах Волинської губернії виправдане тим, що в цьому регіоні наприкінці XVIII та на початку XX ст. доволі виразно проявилися суперечності між католицизмом, греко-католицизмом і православ'ям, а також між царським самодержавством і Православною Церквою, з одного боку, та протестантськими деномінаціями і відгалуженнями – з іншого.

Крім того, науковий інтерес до обраної теми посилюється тим, що контекст зазначених суперечностей зумовлений зіткненням на просторі Волині західно-католицької та східно-православної культурних традицій як центральній вісі історично тривалих та гостро дискутованих суперечностей. Не дивно, що зацікавлення релігійним життям Волині досліджуваного періоду як науковою

проблемою є достатньо вираженим, проте далеко не всі її аспекти належним чином осмислені. Так, у працях вітчизняних істориків і релігієзнавців висвітлюються переважно лише окремі сфери життєдіяльності тих чи інших християнських конфесій, тоді як питання, в яких знайшли б відображення головний зміст та сутнісні характеристики трансформаційних процесів у житті християнських конфесій Волині, ще потребують всебічного обґрунтування і зокрема подальшого дослідження в контексті тієї парадигмальної специфіки, що її визначало включення Волинської губернії до складу Російської імперії і яка на сучасному етапі дедалі частіше використовується речниками концепції триєдиної і неподільної Русі.

Таким чином, з огляду на важливість названих проблем, які мають істотне науково-теоретичне і практичне значення, а також їх недостатню вивченість у вітчизняній та зарубіжній історіографії, досліджувана нами тема має всі підстави бути віднесеною до числа актуальних.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у Відділенні релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України і безпосередньо пов'язана з його плановими темами «Процес конфесіоналізації релігії: закономірності і прогнози (український і світовий контекст)» (2006–2008, державний реєстраційний номер 0108U011191), «Поліконфесійність України як вияв її входження в культурно-цивілізаційний діалог ХХІ ст.» (2007–2011, державний реєстраційний номер 0108U009102), а також з виданням 10-томної «Історії релігій в Україні» та «Української релігієзнавчої енциклопедії». Особистий внесок дисертанта полягає у поглибленні та систематизації наукових знань, що сприятиме кращому розумінню загальних тенденцій та характерних особливостей міжконфесійних і державно-церковних відносин на Волині кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є з'ясування природи, характеру та особливостей трансформаційних процесів, що мали місце в житті християнських конфесій Волині кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. та здійснення їх всебічного аналізу.

Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан церковно-релігійного життя

християнських конфесій у Волинському краї напередодні його включення до складу Російської імперії;

- виявити причини міжконфесійного протистояння у Волинській губернії між греко-католиками та православними у 1793 – 1839 роках;

- розкрити динаміку змін в середовищі Римо-Католицької Церкви, що мали місце на волинських землях наприкінці XVIII – початку XX ст.;

- з'ясувати специфіку віросповідних переконань німецьких та чеських колоністів на Волині середини XIX – початку XX ст. та особливості їхньої адаптації до нових суспільно-ідеологічних умов;

- простежити процес розвитку і утвердження Російської Православної Церкви на Волині періоду її політико-адміністративного підпорядкування Російській імперії;

- з'ясувати ставлення царського самодержавства і Російської Православної Церкви до протестантизму, старообрядництва та православного «сектантства» упродовж II половини XIX – початку XX ст., яке було зумовлене історично змінними підходами та заходами, спрямованими на їхню реалізацію.

Об'єктом дослідження є християнські конфесії на Волині періоду правління царського самодержавства.

Предметом дослідження є трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині кінця XVIII – початку XX ст.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період з кінця XVIII ст. до 1917 р. Його нижня межа обумовлена другим (1793 р.) поділом Речі Посполитої, внаслідок якого Волинь було приєднано до складу Російської імперії, що згодом і спричинило ліквідацію Греко-Католицької Церкви в регіоні та посилення позицій Російської Православної Церкви. Верхня часова межа пов'язується із падінням царського самодержавства в 1917 р. та включенням частини Волинських земель до Польщі, що призвело до суттєвих змін у суспільно-політичному і релігійному житті на теренах краю.

Територіальні межі дослідження визначаються адміністративними кордонами Волинської губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Методи дослідження. В процесі дослідження теми дисертантом застосовувалися принципи і методи як загальнонаукового, так і вузькодисциплінарного характеру, що

пояснювалося необхідністю критичного осмислення заідеологізованих підходів та конфесійних інтерпретацій проблематичного розрізу теми, а також намаганням досягнути неупередженого і ґрунтовного висвітлення теми. Для цього застосовувалися методи архівної евристики та формулярного аналізу, які допомогли виявити і вивчити архівні джерела з теми, а також з'ясувати особливості фіксації необхідної інформації в документах різного рівня важливості. Застосування принципу історизму допомогло проаналізувати життя окремих конфесій в контексті політики царського самодержавства, висвітлити динаміку трансформаційних процесів на різних етапах реалізації церковно-релігійної політики російським самодержавством на рівні міжконфесійної і внутрішньоконфесійної взаємодії з виділенням спільних рис та відмінностей. При встановленні характеру, масштабів і напрямків релігійних змін дисертант послуговувався також компаративним підходом. Системно-структурний метод дав можливість визначити основні напрями дослідження, а метод періодизації – простежити розвиток подій у тому порядку, хронологічні виміри якого відображають основні структурні компоненти дисертаційного дослідження. Метод систематизації та узагальнення дозволив визначити конкретні результати дисертаційного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі комплексного історико-релігієзнавчого аналізу опрацьованих джерел та літератури дисертант дійшов висновку, що із включенням Волинської губернії до складу Російської імперії та із здійсненням останньою владних політико-адміністративних повноважень упродовж 1793–1917 рр. у церковно-релігійній сфері Волині відбувалися доволі інтенсивні трансформаційні процеси, сутність і динаміка яких простежуються на рівні внутрішньоконфесійних та міжконфесійних змін, а також з огляду на державно-церковні кореляції та їх життєві вияви. У своїй історичній складності та кількавекторній спрямованості вони охоплювали різні сегменти буття і, з уваги на логіку імперських підходів російського самодержавства та Російської Православної Церкви, включали взаємини на рівні «православні – уніати – римо-католики – речники протестантських відгалужень – сектанти різних православних відгалужень – старообрядці». Їх загальний характер, попри певну змінність конфесійних пріоритетів, мав

стійку вісь, засадами якої виступали імперіоцентричні принципи русифікації, уніфікації, опрацювання, що згодом знайдуть своє теоретичне завершення в ідеологемі: «Православ'я, самодержавство, народність».

Зазначені результати обґрунтовано й конкретизовано у низці теоретичних положень, які мають наукову новизну, а саме:

- доведено, що церковно-релігійні процеси, які відбувалися у Волинській губернії упродовж першого періоду її політико-адміністративного підпорядкування Російській імперії (1793–1839 рр.), мали трансформаційний характер, конфліктогенну специфіку якого детермінували рішучі спроби російської влади послабити греко-католицький вплив, що знайшло відображення як на законодавчому рівні, так і в життєвих реаліях і зрештою спричинило возз'єднання Уніатської Церкви з православною у 1839 р. та посилення тиску на Римо-Католицьку Церкву;

- з'ясовано, що другий етап здійснення юрисдикційних повноважень російським самодержавством у волинському краї, який в хронологічному вимірі збігся з першим (1831 р.) і другим (1863–1864 рр.) польськими повстаннями, крім іншого, супроводжувався скасуванням правочинності норм Литовського статуту та запровадженням російського законодавства. У сукупності з заборною етнічним полякам послугоюватися рідною мовою та виховувати дітей у католицькій вірі ці обмеження та утиски обумовили послаблення позицій Римо-Католицької Церкви в регіоні, що своєю чергою сприяло остаточному зміцненню та поширенню впливу Російської Православної Церкви на волинських землях;

- розкрито, що подальші заходи російського уряду щодо переходу уніатів у православ'я та тих, що були спрямовані на послаблення позицій Римо-Католицької Церкви у Волинській губернії, мали різнобічний характер і нерідко супроводжувалися карально-репресивними акціями (секуляризація земель, ліквідація монастирів, закриття храмів, заборона місіонерської діяльності тощо);

- розвинуто положення про те, що, незважаючи на віросповідну строкатість протестантських течій та напрямів, які на теренах Волинської губернії здебільшого поширювалися з середини XIX ст. і нерідко визначали специфіку третього періоду

конфесійних трансформацій (середина XIX–1917 р.), політика російської влади щодо протестантів Волинської губернії характеризувалася історико-ситуативною змінністю підходів, однак як загальна тенденція зводилася до заходів, спрямованих на звуження сфери їхнього впливу і зокрема обмеження місіонерської діяльності та уповільнення розвитку;

- розкрито, що ставлення до православного сектантства з боку офіційної російської влади, яке засвідчене в численних нормативно-правових документах різного рівня важливості, було неоднозначним, а його діапазон простягався від підтримки окремих конфесій з метою переходу в православ'я до заборони діяльності та переслідування як раціоналістичних течій (адвентизм, баптизм, штундизм), що, безвідносно до належності, оголошувались сектантами (= штундистами) з ознаками антидержавної діяльності;

- з'ясовано, що ставлення російської влади та Російської Православної Церкви до старообрядців Волині було неоднозначним і нерідко характеризувалося заборонно-репресивними заходами (переселення, обмеження в правах); однак на тому чи іншому етапі не обходилося також без спроб ієрархічного підпорядкування старообрядців Російській Православній Церкві.

Практичне значення одержаних результатів. З'ясування та аналіз трансформаційних процесів, як і їх обумовлюючих причин в житті християнських конфесій на Волині протягом кінця XVIII – початку XX ст., а особливо висновки та основні ідеї дисертаційного дослідження, дозволять поглибити і вдосконалити погляд на історію міжконфесійних та державно-церковних відносин. Результати дослідження можуть бути використані при написанні спеціальних та узагальнюючих праць, при підготовці навчальних програм, курсів та спецкурсів для вищої школи з історичних, релігієзнавчих, етнополітичних та соціологічних дисциплін. Практична цінність одержаних результатів визначається також доцільністю використання їх при розробці програм, спрямованих на вироблення ефективних моделей державної політики у духовно-релігійній сфері та досягнення консолідації українського суспільства.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження знайшли відображення в публікаціях, доповідях і виступах дисертанта на регіональній науково-практичній конференції, присвяченій 150-річчю освячення Михайлівського

собору в м. Житомирі (Житомир, 18–19 листопада 2006 р.); X Міжнародній науково-практичній конференції «Економічні та гуманітарні проблеми розвитку суспільства у III тисячолітті» (Рівне, 3–5 жовтня 2007 р.); науково-звітній конференції викладачів і студентів Національного університету «Острозька академія» (Острог, 19–20 березня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних та міжконфесійних проблем» (Івано-Франківськ, 28–29 березня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-політичні виміри релігійних процесів в Україні» (Чернівці, 29–30 квітня 2008 р.); XVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 12–15 травня 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Взаємодія релігійного і національного чинників в умовах демократичних трансформацій українського суспільства» (Київ, 26 листопада 2008 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 7 наукових статей, 5 із яких – у фахових виданнях.

Структура дисертації побудована за тематико-хронологічним принципом і в розрізі проблемно-тематичних компонентів дослідження відображає специфіку трансформаційних процесів на церковно-релігійних теренах Волинської губернії в межах трьох періодів: у першому з них пріоритетне значення посідали заходи антиунійного спрямування, що завершилися інституційною ліквідацією Уніатської Церкви у 1839 р., другий збігається з переважаючою значущістю репресивно-обмежувальних акцій проти Римо-Католицької Церкви, ескалацію яких обумовили польські повстання 1831 та 1863 – 1864 років, межі третього періоду визначали фактори, що були пов'язані з поширенням у Волинській губернії протестантських деномінацій, а також із зростаючим впливом православного сектантства та старообрядців, які в цілому спричинили певну корекцію церковно-релігійної стратегії російського самодержавства і були спрямовані на мінімізацію їхньої діяльності та розвитку. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. У першому розділі аналізується стан наукової розробки теми, а також здійснено стислий огляд опублікованих та архівних матеріалів. Другий розділ присвячено розкриттю сутності церковно-релігійної політики на ранньому етапі політико-адміністративного

підпорядкування Волинської губернії Російській імперії, що зводилася до аналізу причин, характеру, а згодом і наслідків ліквідації Уніатської Церкви у 1839 р. Третій розділ приурочено висвітленню особливостей розселення німецьких та чеських колоністів, а також з'ясуванню специфіки трансформаційних процесів у житті протестантських громад, старообрядців та духовних християн за умов розгортання місіонерської діяльності Російської Православної Церкви та її політизації.

Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок, з них 182 сторінки складає її основний зміст. Список використаних джерел нараховує 413 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, її зв'язок з науковими програмами, визначено мету, основні завдання, об'єкт, предмет, методологічні засади, хронологічні рамки та територіальні межі дослідження, а також сформульовано основні положення наукової новизни, практичне і теоретичне значення отриманих результатів.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база дисертації» присвячено розгляду історіографічних аспектів теми та її джерельної бази. У *підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки теми та опубліковані джерела»* з'ясовано ступінь вивченості теми, означено різні теоретико-методологічні підходи до дослідження окремих аспектів теми, пов'язаних з історією православ'я, греко-католицизму, римо-католицизму, протестантизму, старообрядництва, духовних християн, а також вказано на відсутність комплексних праць з досліджуваної теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Вказується на значну кількість праць з історії Російської Православної Церкви на теренах Волині в дореволюційній історіографії, які, незважаючи на об'єктивно зумовлені апологетичність і тенденційність, розглядаються як посильний, а іноді й вагомий внесок у вивчення проблематики, пов'язаної з життям християнських конфесій у Волинській губернії кінця XVIII – початку XX ст. Зазначається, що дослідники радянської доби не вивчали окремо і спеціально історії Православної Церкви на Волині кінця XVIII – початку XX ст., через те в історіографії цього періоду різні аспекти досліджуваної теми відображені

фрагментарно (у т. ч. і кращі праці, якими вважаються дослідження В. Бонч-Бруєвича, І. Зирянова, колективна монографія «Русское православие: вехи истории»). Виходячи з логіки викладу, у розділі наголошується, що діяльність Російської Православної Церкви належним чином почала вивчатися тільки після розпаду СРСР, коли дослідники були звільнені від ідеологічного диктату щодо релігії і церкви. Зокрема підкреслюється, що на особливу увагу заслуговують праці С. Жилюка, Ю. Кондратюк, Г. Надтоки, В. Климова, А. Зінченка, О. Ігнатуші, Е. Бистрицької.

Доводиться, що з відомих ідеологічних причин проблема унії в дореволюційній, а згодом і в радянській історіографії висвітлювалась тенденційно: унія ототожнювалась з католицизмом, її тематико-проблематичний спектр дослідження звужувався до інтерпретації лише окремих фактів та подій і то переважно для того, щоб показати антинародний характер Греко-Католицької Церкви. Особлива увага звертається на те, що така тенденційність в оцінках унії зберігається і в сучасній російській історіографії, тоді як вітчизняні вчені тяжіють до розкриття проблеми унії з наукових позицій, що зокрема підтверджують праці Н. Стоколос, Х. Геровської, Ю. Хитровської, М. Кухарського та інших авторів.

У тій частині розділу, що приурочений стану дослідження історії Римо-Католицької Церкви в територіальних межах Волині зазначеного періоду, з'ясовано роль римо-католицького духовенства у суспільно-економічному та культурно-ідеологічному житті Волині. Підкреслюються, що специфічне відображення в українській історіографії знайшла проблема віросповідної специфіки німецьких і чеських колоністів, яка, з одного боку, представлена значною кількістю праць, а з іншого – має фрагментарний характер і через відсутність фактичного матеріалу та його належного осмислення не розкриває трансформаційних особливостей їхнього релігійного життя. Вказується, що в дореволюційній літературі відомості про віросповідання німецьких і чеських колоністів містяться зазвичай у періодичних виданнях і лише на нинішньому етапі розвитку історичної науки ця проблематика почала активно розроблятися (дослідження О. Безсонової, М. Белікової, О. Берестеня, В. Любашенко, М. Арндта, Л. Блашкевич і Р. Кондратюка, В. Дробота, М. Манька, М. Костюка тощо). Відзначається, що в дослідженні протестант-ського руху в Україні найбільше праць присвячено

баптизму, підтвердженням чому слугують як дореволюційні праці, так і сучасна вітчизняна історіографія, яка представлена іменами В. Домашовця, Ю. Решетнікова, С. Саннікова, С. Савинського, В. Любашенко. Вказується, що менш дослідженими в цьому контексті є течії православного походження, а саме старообрядництво та духовні християни, які в дореволюційній та радянській історіографії розглядалися лише побіжно і то здебільшого як явище російського розколу чи «сектантства». Підкреслюється, що визначальну роль в процесі дослідження відіграли опубліковані джерела (збірники документів, статuti різних духовних навчальних закладів, церковних братств, товариств), які дозволили з'ясувати різні аспекти політики царизму щодо різних віросповідань.

Узагальнюється, що, попри значні напрацювання, історіографічний аналіз досліджуваної теми дозволяє констатувати відсутність комплексних праць з історії розвитку християнських конфесій на Волині кінця XVIII – початку XX ст., а також необхідність залучення широкого кола неопублікованих джерел та матеріалів, які б сприяли з'ясуванню особливостей трансформаційних процесів у житті християнських конфесій Волині кінця XVIII – початку XX ст., а також їх концептуальному осмисленню.

У другому розділі «Греко-Католицька та Римо-Католицька Церкви в контексті трансформаційних процесів періоду перебування Волинської губернії у складі Російської імперії» розкрито політику царського самодержавства щодо унії та католицизму в процесі утвердження на Волині Російського Православ'я. З'ясовано, що наприкінці XVIII ст. Римо-Католицька та Греко-Католицька Церкви займали панівне становище в суспільно-релігійному житті краю, а послідовниками унії були переважно українці, які становили більшість населення Волині. Доводиться, що, незважаючи на часткову латинізацію, Греко-Католицька Церква зберегла українську мову проповідей, давню православну обрядовість, народні звичаї і традиції. Тоді як після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. та з метою посилення впливу в регіоні царський уряд домагався органічного включення краю в систему єдиної імперської держави і у зв'язку з цим переймався ліквідацією Уніатської Церкви та виробленням заходів, спрямованих на

посилення позиції РПЦ.

У підрозділі 2.1. «Динаміка змін та проблематика міжконфесійного протистояння на Волині до возз'єднання Уніатської Церкви з Православною Церквою (1793 – 1839 рр.)» показано, що приєднання уніатів до Російської Православної Церкви проводилося за допомогою як заохочувальних заходів, так і при підтримці поліції та каральних загонів, що, своєю чергою, спричинило появу руху опору з боку послідовників унії та їх підтримку і захист з боку католицького духовенства та шляхти, що визначило подальшу стратегію і тактику царської влади щодо Греко-Католицької і Римо-Католицької Церков. Зокрема, у боротьбі проти Греко-Католицької Церкви царський уряд забороняв уніатам переходити до католицизму, а на вищі ієрархічні посади в Уніатській Церкві призначав відданих царському самодержавству осіб. Як наслідок, наприкінці 30-х рр. XIX ст. влада в Уніатській Церкві була зосереджена в руках прибічників Російського Православ'я – єпископів Йосифа Семашка, Антонія Зубка, Василя Лучинського та деяких інших ієрархів, які у 1839 році підписали акт про ліквідацію унії. Розкрито, що частина духовенства і парафіян не визнала ліквідаційного акту і не бажала приєднуватись до Російської Церкви, але репресіями цей опір було знесилено.

Водночас, як то показано в підрозділі 2.2 «Пріоритетні напрями політики російської влади щодо Римо-Католицької Церкви середини XIX – початку XX ст. в контексті ідейно-політичних заходів та інституційно-адміністративних перетворень», царський уряд фактично перетворив Російську Православну Церкву на Волині у своє державне відомство та розгорнув активну боротьбу проти Римо-Католицької Церкви. З'ясовано, що з метою закріплення соціального статусу православного парафіяльного духовенства царизм зобов'язував селян виконувати різні повинності на користь церкви, вимагав від священиків викривати сектантство, доповідати про випадки переходу православних в унію і католицизм, що об'єктивно спричинило загострення відносин між духовенством і парафіянами. На тлі низької моральності значної частини православного духовенства, що мала різні форми свого вияву і проявлялася у вигляді пияцтва, розпусти, грубощів та здирництва, розкрито причини релігійного індіферентизму, повернення у попереднє віросповідання колишніх уніатів або їхнього переходу до Римо-Католицької Церкви, а також тих

контрдій і зокрема царського указу від 1842 року, який зобов'язував колишніх уніатів повертатися у православ'я та тим викликаної відрази частини мирян до Російської Церкви. З'ясовано, що внаслідок поразок польських повстань 1831 та 1863 років, які стали приводом до чергового наступу проти Римо-Католицької Церкви, дійшло до закриття численних католицьких монастирів та секуляризації їх земель, а з тим і до підірвання сил католицизму в регіоні.

Третій розділ «Національно-конфесійна політика російського самодержавства та специфіка її застосування щодо протестантизму та православ'я в контексті трансформаційних процесів кінця XVIII – початку XX століття» має три підрозділи. У підрозділі 3.1 *«Політико-інституційна специфіка утвердження Російської Православної Церкви на Волині як домінантний фактор та її конфесійний зміст»* показано, що Російська Православна Церква на Волині кінця XVIII – початку XX ст. розвивалася як державна інституція. Це визначало її специфіку й напрямки діяльності. Отримуючи від царського уряду матеріальну і політичну підтримку, вона проводила активну місіонерсько-русифікаторську роботу. Оправославлення місцевого населення здійснювалося за допомогою існуючого законодавства, доволі розгалуженої мережі церковних братств, церковно-парафіяльних шкіл, монастирів, духовно-навчальних закладів тощо. При цьому російська влада застосовувала поліцейсько-адміністративні методи, які супроводжувалися прагненням Російської Православної Церкви домогтися якщо не панівного становища в суспільстві, то принаймні значно його покращити. Доводиться, що на початку XX ст. в Російській Православній Церкві змінився характер виховання та навчання семінаристів, що передбачало подолання корпоративної замкненості та покращення матеріального забезпечення православного духовенства, а також активізацію його участі у суспільно-політичному житті Волинської губернії тощо. Однак, як з'ясовано в дисертації, значний інституційний розвиток та домінування в суспільно-релігійному житті краю Російської Православної Церкви стали здебільшого зовнішнім вираженням її успіхів. Принаймні участь духовенства у чорносотенному русі, гострі висловлювання Православної Церкви на адресу національних та релігійних меншин, цілковита підтримка церквою

політики царського самодержавства обумовили ті ознаки кризи, вираженням яких стала доба революційних потрясінь та громадянської війни першої третини ХХ ст.

У підрозділі 3.2 «Розселення німецьких та чеських колоністів у Волинській губернії, їх віросповідні переконання та настрої в добу посилення позиції Російського Православ'я» з'ясовано, що чехи і німці незалежно від їхнього віросповідання селилися переважно у північно-західних повітах Волинської губернії, а в релігійному сенсі були представлені громадами протестантського, католицького, а згодом і православного віровизнання. З'ясовано, що у протидії політиці опрацювання та русифікації найбільш стійкими виявились німецькі колоністи, які, попри віросповідну диференціацію, в цілому залишалися протестантами, тоді як чеські колоністи впродовж другої половини ХІХ ст. доволі інтенсивно переходили на православ'я. Як наслідок, наприкінці ХІХ ст. католиків і протестантів від їхнього загального числа залишилася лише третина. Відзначається, що інтенсивність розселення німецьких та чеських колоністів різних віросповідань була значною і на початок ХХ ст. їхня кількість становила близько дев'яти відсотків населення губернії, що суттєво урізноманітнювало як етнографічну, так і конфесійну карту краю.

У підрозділі 3.3 «Церковно-релігійна політика царизму щодо «сектантства» і старообрядництва» показано, що релігійна політика царського самодержавства щодо «сектантства» не відзначалася послідовністю і впродовж ХІХ – початку ХХ ст. змінювалась від підтримки окремих течій до переслідування та заборони діяльності самих громад. У цьому контексті особлива роль по наверненню кількісно зростаючого числа «сектантів» до православ'я відводилась місіонерській діяльності Російської Православної Церкви, що була спрямована на боротьбу проти православного «сектантства» чи духовних християн, штундизму, баптизму, адвентизму. Підкреслюється, що у ставленні до старообрядців релігійна політика царизму впродовж ХІХ – початку ХХ ст. також змінювалась, а її амплітуда коливалась від заборони і репресивних заходів до спроб адміністративного підпорядкування РПЦ та засобів заохочення. Підсумовано, що в цілому політика царського самодержавства щодо православного «сектантства» і старообрядництва була спрямована на стримування розвитку зазначених релігійних конфесій.

У **Висновках** відображено основні наукові та практичні результати дисертації, сутність яких полягає в тому, що:

1. На етапі входження Волинської губернії до складу Російської імперії Римо-Католицька та Греко-Католицька Церкви домінували в суспільно-релігійному житті Волині.

2. Внаслідок включення Правобережної України до складу Російської імперії у 1793 році царський уряд постав перед необхідністю органічного включення краю в систему єдиної імперської держави, що й обумовило першочерговість заходів, спрямованих на ліквідацію Уніатської та послаблення позиції Римо-Католицької Церков.

3. Знищення інституційної структури Уніатської Церкви, а також утвердження Російського Православ'я здійснювалося царським урядом різними, у тому числі насильницькими, методами і супроводжувалося міжконфесійним протистоянням на політичному, суспільно-релігійному, соціокультурному та побутовому рівнях.

4. Ліквідація царизмом унії та утвердження позицій Російської Православної Церкви на теренах Волині зумовили виникнення принципово нової етноконфесійної ситуації, в контексті якої польський католицизм та Російське Православ'я виступали основними фігурантами в боротьбі за душі багатомільйонного загалу уніатів.

5. З причини поразки польських повстань 1831 р. та 1863 – 1864 рр. і тим посиленої секуляризації церковних землеволодінь та репресій, позицію Римо-Католицької Церкви на Волині було істотно підірвано. Проте і на початку ХХ ст. католицизм зберігав значний вплив серед віруючих краю і навіть зумів подолати межі польської етноконфесійності, поповнюючись як за рахунок частини чеських колоністів, так і українців.

6. В процесі русифікації та опрацювання етноконфесійна складова греко-католицизму зазнала істотних деформацій, однак дає можливість для твердження про те, що Уніатська Церква і надалі залишалася остоею українськості.

7. Перебуваючи під дією одних і тих же культурно-релігійних впливів з боку російського самодержавства, чеські поселенці нерідко переходили на православ'я і в той спосіб втрачали свою національну самобутність, тоді як німецькі переселенці проявили максимум етноконфесійної стійкості.

8. Крім причин віросповідного характеру, появу та поширення у Волинській губернії православного «сектантства» значною мірою детермінували надмірна політизація та одержавлення Російської Православної Церкви, а також проблеми соціально-економічного характеру.

9. Незважаючи на активну місіонерську діяльність Російської Православної Церкви, а згодом і антисектантське законодавство царського самодержавства, наявні у Волинській губернії протестантські громади мали тенденцію до зростання.

10. На межі XIX – XX ст. царському самодержавству вдалося інституційно зміцнити позиції Російського Православ'я і зокрема підняти соціальний статус православного духовенства, однак, як з'ясувалося дещо пізніше, авторитет Російської Православної Церкви на Волині залишався незначним, а її позиції – нестійкими.

У найзагальнішому розумінні, смислові акценти тематико-проблематичного дискурсу дослідження зводяться до того, що:

- імперська природа та уніфікаційно-централізаційний характер стратегічного курсу російського самодержавства значною мірою зумовили сутність трансформаційних процесів в церковно-релігійній сфері життя Волинської губернії періоду її підпорядкування Російській імперії;

- в поліфонізмі життя християнських конфесій Волині мали місце різновекторні тенденції, що проявлялися як на міжконфесійному, так і внутрішньоконфесійному рівнях і знаходилися в залежності від сукупності церковно-релігійних, політико-ідеологічних, соціально-економічних та соціокультурних факторів;

- перебуваючи під потужним впливом імперської ідеї триєдиної і неподільної Русі як конститууючого принципу русифікації та опрацювання, корінне населення Волинської губернії різних християнських конфесій віддало їй належну історичну данину, але водночас набуло тієї адаптивної здатності, завдяки якій не без успіху спротивлювалося як польському окатоличенню, так і російському опрацюванню.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В

ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Наукові статті у фахових виданнях

1. Бойко, Б. Є. Етноконфесійна структура населення Волині у ХІХ – початку ХХ ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Вип. 14. – Луцьк, 2008. – С. 12–16.
2. Бойко, Б. Є. Особливості освіти та виховання протестантів Волинської губернії в першій половині ХІХ ст. // Укр. релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 164–173.
3. Бойко, Б. Є. Роль духовенства Волинської єпархії у веденні та збереженні церковної документації // Укр. релігієзнавство. – 2008. – № 45. – С. 127–134.
4. Бойко, Б. Є. Проблеми церковнопарафіальної освіти на Волині в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 15. – Рівне, 2009. – С. 90–94.
5. Бойко, Б. Є. Особливості церковно-громадської діяльності Російської православної церкви на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття // Наукові записки Національного Університету «Острозька академія». – Вип. 10. – Острог, 2008. – С. 119–129.
6. Бойко, Б. Є. Міжконфесійне протистояння на Волині наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. // Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем: зб. наук. праць / ПНУ ім. В. Стефаника. – Вип. І. – Івано-Франківськ; К., 2008. – С. 499–506.
7. Бойко, Б. Є. Православне духовенство у політичному житті Волинської губернії на початку ХХ століття // Релігія та соціум. – 2008. – № 1. – С. 6–11.

АНОТАЦІЯ

Бойко Б. Є. Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині періоду її перебування у складі Російської імперії (1793 – 1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата

історичних наук за спеціальністю 09.00.11– релігієзнавство. – Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (Відділення релігієзнавства). – Київ, 2009.

Дисертація присвячена дослідженню трансформаційних процесів у житті християнських конфесій Волині кінця XVIII – початку XX ст. З'ясовано, що з включенням Волинської губернії до складу Росії у 1793 р. та упродовж перших десятиліть пріоритетні зусилля царського самодержавства були спрямовані на ліквідацію Уніатської та послаблення позицій Римо-Католицької Церков. Проаналізовано комплекс заходів, спрямованих на возз'єднання уніатів з Російською Православною Церквою та розкрито сутність масштабних карально-репресивних акцій проти католиків, посиленню яких значною мірою сприяли польські повстання 1831 та 1863–1864 рр. Доведено, що динаміку та характер трансформаційних процесів в житті християнських конфесій Волинської губернії середини XIX – початку XX ст. значною мірою визначали поселення на теренах Волині німецьких і чеських колоністів, а також поява різних православно-сектантських угруповань та старообрядців.

Виснувано, що в залежності від церковно-історичних обставин трансформаційні процеси в житті християнських конфесій Волині мали доволі плитку динаміку розвитку та змінні пріоритети, однак в цілому стратегічний курс російської влади упродовж всього періоду здійснення нею політико-адміністративних повноважень на волинських землях характеризувався імперською логікою мислення, що зводилася до уніфікації, зросійщення та опраправославлення і знайшла своє ідеологічне вираження в триєдиному принципі «Православ'я, самодержавство, народність».

Ключові слова: трансформаційні процеси, християнські конфесії, Волинь, царське самодержавство, Російське Православ'я, греко-католики, католицизм, протестантизм, сектантство, Російська імперія.

АННОТАЦІЯ

Бойко Б. Е. Трансформационные процессы в жизни христианских конфессий на Волыни периода ее пребывания в составе Российской империи (1793 – 1917 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата

исторических наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Институт философии им. Г. С. Сковороды НАН Украины (Отделение религиоведения). – Киев, 2009 г.

В диссертации проанализированы трансформационные процессы в жизни христианских конфессий на Волыни конца XVIII – начала XX вв. Определено, что к концу XVIII в. в общественно-религиозной жизни края доминировали Римо-Католическая (=польский католицизм), а также Греко-Католическая (=Униатская) Церкви, последователями которой являлись преимущественно этнические украинцы.

Обосновано, что после присоединения Волыни к Российской империи царское правительство поставило целью ликвидировать прежде всего Униатскую Церковь, на основе которой и утверждалось Русское Православие как духовно-идеологический институт царского самодержавия. Многочисленными примерами подтверждается, что ликвидация Униатской Церкви сопровождалась насилием со стороны царских властей и православного духовенства, что предопределило идеологическое содержание, а также характер главного межконфессионального конфликта между последователями Русского Православия и сторонниками унии.

Подчеркивается, что поражение польских восстаний 1831 г. и 1863–1864 гг. стало главным поводом и причиной для царского правительства к ослаблению позиции Римо-Католической Церкви в Волынской губернии, что нашло свое отражение в репрессиях против польской шляхты, конфискациях помещичьих и церковных землевладений, ограничениях деятельности Римо-Католической Церкви, запрете использовать родной язык в богослужебной практике, а также воспитывать детей в духе приверженности Католической Церкви.

Утверждается, что к концу XIX – началу XX вв. царскому правительству удалось добиться институционального превосходства Русской Православной Церкви, имевшей много храмов, монастырей, церковных братств, различных обществ, а также контроль над начальным образованием в церковноприходских школах на территории Волынской губернии. Кроме того, православное духовенство занималось миссионерско-руссификаторской деятельностью, принимало активное участие в общественно-политической жизни.

Подытоживается, что за внешним доминированием Русской Православной Церкви скрывались те ее негативные явления, которые определялись отсутствием авторитета среди части общества и несостоятельностью добиваться положительных результатов в религиозно-идеологической работе без поддержки царского самодержавия.

Значительное внимание уделено процессу колонизации земель Волынской губернии немецкими и чешскими переселенцами, а также появлению и распространению в регионе приверженцев различных православных деноминаций, что обусловило активизацию протестантских движений (баптистов, штундистов, адвентистов), старообрядцев и направлений православного толка, именуемых, как правило, сектами.

Доказано, что расселение колонистов, как и увеличение сети православного «сектантства», обусловило коррекцию политики царского самодержавия в церковно-религиозной сфере. Ее сущность сводилась к минимизации протестантско-сектантского влияния, что, с одной стороны, выражалось в правовом ограничении выразителей и приверженцев соответствующих деноминаций, а с другой стороны, проявлялось в усилении миссионерско-пропагандистской деятельности Российской Православной Церкви, а также в разработке мероприятий, способствовавших переходу в православие. Подытоживается, что стратегический курс российского самодержавия в течение всего периода осуществления им политико-административных полномочий на волыньских землях характеризовался имперской логикой мышления, которая сводилась к руссификации и оправославлению, нашедших свое идеологическое выражение в формуле «Православие, самодержавие, народность».

Ключевые слова: трансформационные процессы, христианские конфессии, Волынь, царское самодержавие, Русское Православие, уния, католицизм, протестантизм, сектантство, Российская империя.

SUMMARY

Boyko B.Ye. Transformational processes in Christian denominations in Volyn province under the Russian Empire (1793–1917). – Manuscript.

Thesis for the academic degree of the Candidate of Historical Sciences in 09.00.11 Religion studies. – Hrygoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Department for Religion Studies). – Kyiv, 2009.

The thesis researches transformational processes in Christian denominations in Volyn province in the late 18th – early 20th c. It has been ascertained that since Volyn province was annexed by Russia in 1793 and during the first decades of the 19th century, the tsar took pains to dissolve Uniate Church and weaken the position of Roman Catholics. To that effect, the thesis analyses the complex of activities directed at reunification of the Uniates with the Russian Orthodox Church and reveals the essence of the large-scale punitive actions against Catholics considerably strengthened by Polish rebellions in 1831 and 1863–1864. It is proved that, dynamics and nature of transformations in the life of the Christian denominations in Volyn province in the mid-19th – early 20th centuries were to a large extent determined by German and Czech settlements in Volyn and by the emergence of various sects of Orthodox Christians and so called Old Believers.

It has been concluded that depending on church and historical conditions in the life of the Christian denominations in Volyn province in the end 18th – early 20th centuries has changeable dynamics of evolution and different priorities, however the general strategy of the Russian authorities during their political and administrative rule in Volyn was characterized by imperial mentality, which found its realization in imposing Russian language, culture and Orthodox faith and was ideologically expressed in the slogan «Orthodoxy, autocracy, nationality».

Key words: transformational processes, Christian denominations, Volyn province, tsar's autocracy, Russian Orthodoxy, Greek-Catholics, Catholicism, Protestantism, sectarianism, Russian Empire.

Підписано до друку 4.08.2009 р. Зам. № 1/08-2009.
Обсяг 0,9 друк. акр. Формат 60 × 84/16. Наклад 100 прим.

Видавничий центр Інституту держави і права
Ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.